

Cəfər Firdovsi oğlu CƏFƏROV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin doktorantı

COVID-19 PANDEMİYASININ QLOBAL İQTİSADİYYATA TƏSİR DƏRƏCƏSİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Ölkələr arasında ticarət müharibələri davam edərkən ÜST-nin 2020-ci ildə pandemiya kimi qəbul etdiyi Covid-19 epidemiyası bütün dünyada sürətlə yayılmağa başladı. 2020-ci il adətən dünya ölkələri üçün qaranlıq bir buluda çevrildi. Başda ABŞ və Çin olmaqla bir çox ölkələrdə istehsalın həcmi azaldı, beynəlxalq birjələrdə durğunluq yarandı, kapitalın hərəkətliyi, faiz nisbətləri, makroiqtisadi göstəricilər mənfəi dərəcədə dəyişikliyə məruz qaldı. Məqalədə Covid-19 pandemiyanın global iqtisadiyyata təsiri və onun nəticələri barədə müəllif tərəfindən araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: Covid-19, pandemiya, epidemiyə, global iqtisadiyyat, kapitalın hərəkətliyi.

Giriş

Əhalinin sağlamlığı üçün böyük təhlükə yaradan koronavirus pandemiyası global səviyyədə öz təsirini göstərməkdə davam edir. Covid-19 adlanan yeni koronavirus növünün həm sağlamlıq, həm də iqtisadi cəhətdən mənfəi fəsadlar törətdiyi məlumdur. Bu virusu digərlərindən fərqləndirən cəhəti onun yüksək risk kateqoriyasına mənsub olması, global epidemiyaya çevrilməsi və yazın ortalarında tam nəzarətdən çıxması oldu. Təəssüf ki, bu təhlükəli ssenari gerçəkləşdi. Virusun dünyanın hər bir nöqtəsinə, xüsusən də Avropaya və ABŞ-a yayılması təhlükə ölçülərini iqtisadi baxımdan artırdı. Dünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) 24 sentyabr 2020-ci il tarixinə olan məlumatına əsasən 235 ölkə üzrə 31 798 000 ümumi yoluxma, 973 653 ölü sayı müşahidə edilmişdir. [6]

Virus epidemiyası ABŞ və Çin arasındakı global hegemonluq mübarizəsinin gedişatına təsir göstərə biləcək bir məqamdır. Bu kritik dövr hər iki ölkə üçün ciddi bir sınaqdır. Bu sınaqın həm daxili, həm də global fəsadları var. Bu iki ölkənin öz sərhədləri daxilində epidemiyaya qarşı mübarizədəki fəaliyyəti daxili siyasət baxımından həlledici olacaqdır. Daxildə uğur qazanılmadıqda, epidemiyaya qarşı global mübarizənin əsas aktoru olmaq çətinləşir. Görünən odur ki, Çinin daxili siyasət öljüsünə görə iki üstünlüyü var. Birincisi, Çin öz açıqlamalarında epidemiyani nəzarətə götürməkdə əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etdiyini iddia edir. Çində baş verən yeni hadisələrin xaricdən qaynaqlandığı deyilir. İkincisi, ölkənin rəqibsiz sahibi olan Çin Kommunist Partiyasının (ÇKP) daxili nəzarəti öz əlində cəmləşdirəcəyi güman edilir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hər iki üsulla bağlı heç bir zəmanət yoxdur. Beynəlxalq ictimaiyyətdə Çindən gələn virus məlumatlarının nə qədər doğru olduğuna dair ciddi şübhələr var. Lakin mütəxəssislərin fikrincə yaxın payız aylarında artma ehtimalı yüksək olarsa, bunun Çinə siyasi və sosial baxımdan necə təsir edəcəyini demək çətindir. Epidemiyanın mərkəzinə çevrilmiş ABŞ-da səhiyyə sisteminin tutumu və əhatə dairəsi ciddi bir problemə çevrilib. Daxildə siyasi parçalanmalar epidemiyaya ilə mübarizə konsens-trasiyasını da yayındırır. Dalganın ikinci mərhələsi global səviyyədə özünü büruzə verir. Beynəlxalq ictimaiyyət müalicə-profilaktika işlərinin sürətləndirilməsindən peyvəndin tapılmasına, ölkələr arasında koordinasiyanın təmin edilməsindən zərərçəkmiş ölkələrə dəstəyin verilməsinə qədər bir çox fərqli mövzuda ABŞ və Çinin liderlik fəaliyyətini yaxından izləyir. Fikrimcə, hər iki ölkənin idarəetməsində ciddi çatışmazlıqlar var. ABŞ İkinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşdırdığı beynəlxalq sistemi və qurumlarını son illərdə öz əli ilə zəiflətdi. Rəsmi Vaşinqton, daxil-də baş verən siyasi qarışıqlıqla əlaqədar global məsələlərin həllini dəstəkləmək üçün əvvəlki kimi istəklidə deyil. Digər tərəfdən, Çinin diplomatik potensialı hələ lider kimi fəaliyyət göstərməyə imkan vermir və şəffaflıqla bağlı çıxılmaz vəziyyət onun beynəlxalq təsirini azaldır. Virusun insan psixologiyasına təsirləri səbəbi ilə bəzi cəmiyyətlərdə epidemiyanın başlanğıc nöqtəsi olan Çinə

qarşı mənfi münasibətlərin geniş yayıldığına şahidi ola bilərik. Belə bir vəziyyət Çinin global imicinə xələl gətirə bilər.

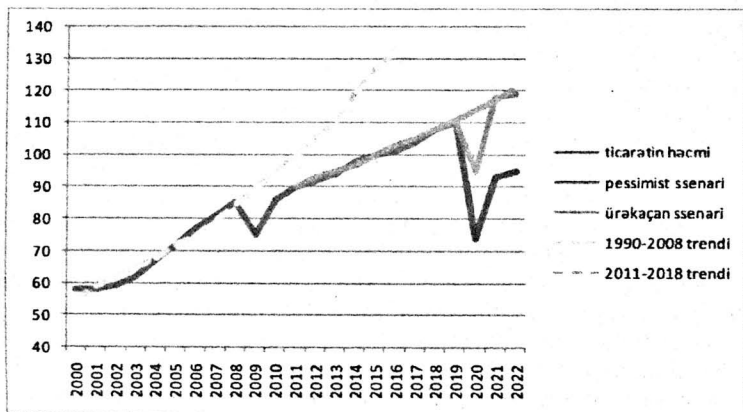
Pandemiyanın global iqtisadiyyata təsiri

Çinin Vuhan şəhərində başlayan, qısa müddətdə dünyanı öz cənginə alan və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən "pandemiya" elan edilən Covid-19 virusu təkcə səhiyyə sisteminə deyil, həm də global iqtisadiyyata mənfi təsir göstərmişdir. Hal-hazırda, dünyanın hər bir yerində bütün ölkələr bu xəstəliklə mübarizə mövzusunda tibbi məsələlər və xəstəliyin ölkənin iqtisadiyyatına vurduğu təsiri azaltmaq istiqamətində işlər aparırlar. Lakin xəstəliyin müalicəsi və epidemiyaya nəzarət ilə bağlı dəqiq tarixin olmaması qeyri-müəyyənliyi artırır və bu da öz növbəsində iqtisadi yəndə risk və xərcləri gündən-günə artırmaqdadır. Epidemiyanın iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı OECD, BVF, FED, Dünya Bankı kimi təşkilatlarla yanaşı dünya səviyyəli iqtisadçılar, mərkəzi banklar, hökumətlər, elm adamları layihələr, araşdırmalar, metodlar və tətbiqlər hazırlamaqla məşğuldurlar. [3]

Epidemiyanın global iqtisadiyyatda yaratdığı xərclərlə bağlı çox sayda statistik məlumatlar qeyd olunur. Bəzi proqnozların aşağı və yuxarı sərhədləri arasında boşluqlar olduğu kimi, fərqli hesablamalar arasında da kənarlaşmalar mövcuddur. Məsələn, Asiya İnkişaf Bankı (AİB) epidemiyanın iqtisadi xərclərini 2 ilə 4.1 trilyon ABŞ dolları civarında qiymətləndirir [7]. Bu göstərici global məhsul istehsalının 2,3-4,8 % civarındadır. Digər tərəfdən epidemiyanın iqtisadi dəyərini 1 trilyon dollar hesab edən Birləşmiş Millətlər Ticarət və İnkişaf Təşkilatı (UNCTAD) qısa müddətdə bu dəyəri 2 trilyon dollara qədər yüksəltdi. [1]. Bu iki fərqli göstərici/uyğunsuzluq hələ də belə xərc smetası hazırlamağın erkən olduğunu göstərir. Həmçinin, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) da öz növbəsində Covid-19 epidemiyasının global ticarəti 13-32% azaldacağını proqnoz kimi açıqladı [5].

Qrafik 1

Global ticarətin həcmi və epidemiyadan sonrakı proqnozlaşdırılan ssenarilər

Mənbə: Blenkinşop, Filip "Koronavirus ÜTT-yə görə dünya ticarətini 1/3 qədər azalda bilər", Dünya İqtisadi Forumu, 9 aprel, 2020.

2020-ci ilin birinci rübündə, iqtisadiyyatı sənayeləşmiş ölkələr istehsal prosesində 2,5% nisbətində bir azalma yaşadı. Asiyanın sənaye ölkələrində əsasən Cənubi Koreya və Çinin Tayvan əyalətinin dinamik göstəriciləri sayəsində istehsal həcmi demək olar ki, dəyişməz olaraq qaldı. [4]

Covid-19 epidemiyası ilə mübarizə çərçivəsində görülən tədbirlər global ərzaq təhlükəsizliyi baxımından da ciddi problemlər yaradacağı gözlənilir. Sərhədlərin bağlanması, uçuşların dayandırılması, bəzi zavod və fabriklərdə istehsalın qismən və ya tam dayandırılması və xüsusilə dəniz

nəqliyyatında logistik fəaliyyətlərin minimuma endirilməsi nəticəsində zəifləmiş tədarük zənciri bir çox ölkədə, xüsusən də az inkişaf etmiş ölkələrdə qida tədarükünü çətinləşdirdi. BMT-nin Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) açıqlamalarının birində bildirdi ki, 2020-ci ilin mart ayından etibarən epidemiyanın qida təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatı məhsulları sistemində təsiri olub olmadığı hələ məlum deyil və bu məsələ zaman keçdikcə aydınlaşacaqdır. Ancaq, həmin vaxtdan etibarən qida tədarükü zənciri sistemində çalışan işçilərin, istehsalçıların, ərzaq daşıma xidmətinin nümayəndələrinin, bazarların və müştərilərin epidemiyadan mənfi təsirləndiyi məlumdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, epidemiya təkcə səhiyyə tərəfdən deyil, eyni zamanda iqtisadi tərəfdən də ölkələri təhdid altına alır. Epidemiya nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında bir sıra iqtisadi problemlər yaranır ki, bunun da nəticəsi faciəvi ola bilər. Bu cür iqtisadi problemləri ümumiləşdirib aşağıdakı qaydada yazı bilərik:

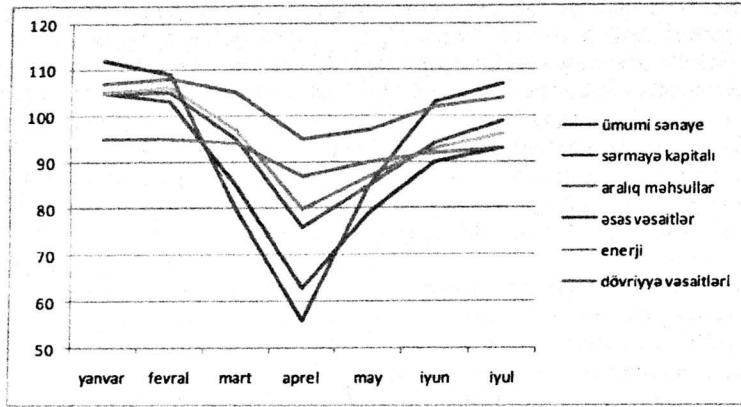
- ✓ *İqtisadi durğunluq (ÜDM-in kəskin azalması);*
- ✓ *İşsizliyin artması;*
- ✓ *Sənaye məhsulları istehsalında azalma;*
- ✓ *Xarici investisiyanın qəfil dayanması;*
- ✓ *Turizm gəlirlərinin azalması;*
- ✓ *Borc faizlərində artım;*
- ✓ *Özəl sektorun borclarını ödəyə bilməməsi;*
- ✓ *Vergi daxilolmalarında azalma;*
- ✓ *Birjalarda ciddi itkilərin olması;*
- ✓ *Fiziki şəxslərin gəlir itkisinin olması;*
- ✓ *Dövlət maliyyəsinə əlavə yük*

Epidemiya nəticəsində ölkələrin iqtisadiyyatında ciddi bir daralma yaşanacağı proqnozlaşdırılır. Buna görə global ÜDM 2,1%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) 2,5% və yüksək gəlirli ölkələrdə 1,8% iqtisadi daralma gözlənilir. Bu iqtisadi daralma ABŞ-da 1,67, Avropada isə 1,85 olacağı təxmin edilir. Epidemiyanın qarşının alınması müddəti uzanarsa bu göstəricilərin ikiqat artması proqnozlaşdırılır. [2]

Günümüzdə milyonlarla insan qida təhlükəsizliyi və yaşayışlarının təmin edilməsi üçün beynəlxalq ticarətdən asılıdır. Ölkələrin yayılan pandemiyanı dayandırmaya yönəlmiş siyasət yürütmək hüququ olsa da, ərzaq ticarəti sahəsindəki potensial təsirlərin minimuma endirilməsinə diqqət yetirilməlidir. Vətəndaşların iqtisadi və sosial rifahını qorumaq üçün qatı tədbirlər planı həyata keçirən ölkələr ticarətdəki qadağaları nisbətən yumşaltmalıdırlar. Belə ki, tətbiq edilən yeni sərhəd məhdudiyyətlərindən bəziləri ərzaq təchizatı zəncirini poza bilər. Bu məhdudiyyətlər kənd təsərrüfatı və qida sənayesi işçilərinin hərəkətini çətinləşdirir və ərzaq konteynerlərinin sərhəddə qalma müddətini uzada bilər. Bu isə məhsulların xarab olmasına və qida tullantılarının artmasına səbəb ola bilər. Əgər belə bir ssenari reallaşarsa, bu, ən çox həssas qruplara və qida çatışmazlığından əziyyət çəkən insanlara təsir edən ərzaq təchizatı zəncirini pozar bilər. Ərzaq məhsullarının mövcudluğu ilə bağlı qeyri-müəyyənlik ixrac məhdudiyyətlərini artıraraq dünya bazarında qıtlıq yara da bilər. Bu cür reaksiyalar ərzaq təchizatı və tələb arasında balansı dəyişə bilər ki, bu da qiymətlərin kəskin artımı və qeyri-stabilitetinə gətirib çıxaracaq. Əvvəlki böhranlardan onu öyrəndik ki, bu cür tədbirlər xüsusilə gəlir səviyyəsi aşağı olan və ərzaq qıtlığı olan ölkələrə, həmçinin humanitar təşkilatların ərzaq təminatına ehtiyacı olan ölkələrə kömək saylarına ziyan vurur. [9]

Global pandemiyanın iqtisadi nəticələrinə baxdıqda görürük ki, Covid-19 koronavirusu əsasən sənaye məhsulları bazarlarının və istehsalın çökməsi ilə müşayiət olunmaqdadır. AB-də sənaye istehsalı mart ayında 10,6%, aprel ayında 18,2% azaldıqdan sonra, may ayında 11,5%, iyun ayında 9,6% və iyul ayında 4,1% artmışdır. Son aylardakı artıma baxmayaraq 2020-ci ilin fevral ayından bəri ümumi azalma 7%-ə bərabərdir. 2020-ci ilin iyul ayında bir əvvəlki aya nisbətən sənaye istehsalı AB ölkələrinin əksəriyyətində artmışdır və ən çox artım Portuqaliyada (11,9%), İspaniyada (9,4%) və İrlandiyada (8,3%) olmuşdur.

AB ölkələri üzrə sənaye istehsalının həcmi, yanvar-iyul 2020

Qrafik 2

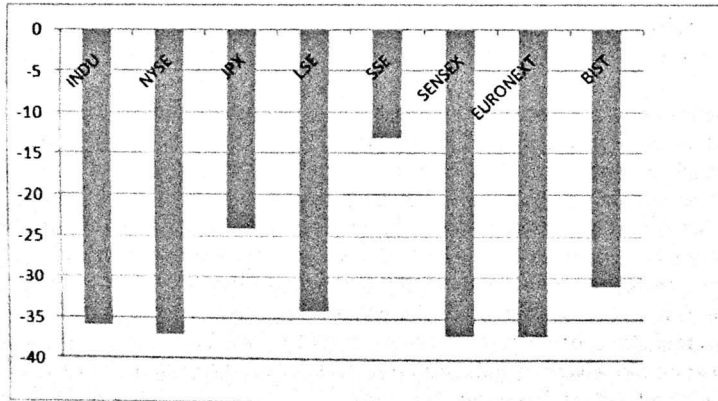
Mənbə: Eurostat məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Pandemiyanın səbəb olduğu qeyri-müəyyənliklər istehlak və investisiya xərclərinin azalmasına səbəb olmuş və bunun nəticəsində də məcmu tələbin daralması baş vermişdir.

BVF-nin 2020-ci ilin iyununda dərc etdiyi "Qlobal İqtisadi İcmal" hesabatına əsasən, pandemiya ilə əlaqədar 2020-ci ildə qlobal iqtisadiyyatın 4.9% kiçiləcəyi gözlənilir ki, bu da aprel proqnozundan 1.9 faiz bəndi yuxarıdır. Buna səbəb COVID-19 pandemiyasının 2020-ci ilin ilk yarısında iqtisadi fəaliyyətə gözləniləndən daha çox zərbə vurması və bərpa müddətinin daha tədrici olacağı gözləntisidir. [11]

COVID-19 epidemiyasının yayılması ilə əlaqəli qorxu və həyəcan investorların da düşüncəsinə mənfi təsir edib, bu da əsas bazarlarda səhmlərin qiymətinin kəskin enməsinə gətirib çıxarıb. Analitiklər qeyd edirlər ki, epidemiyanın yayılması bazarlara ticarətə təsir edə bilər: Çində işgüzar fəaliyyətin azalmasına, yerli bazarda fəaliyyətin azalmasına və maliyyə bazarlarında stressə gətirib çıxara bilər.

Covid-19 epidemiyası səbəbi ilə beynəlxalq birjalarda son vəziyyətin təhlili

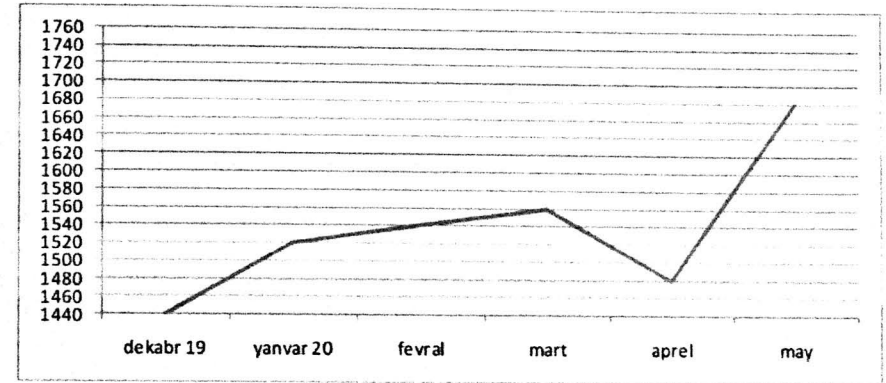

Qrafik 3

Mənbə: CNN Business, 2020, Bloomberg, 2020.

Koronavirusun yaratdığı vahimə və mənfi gözləntilər mart ayında beynəlxalq birjalarda qısa müddətli bir azalmaya səbəb oldu. Asiya, Amerika və Avropa birjalarda azalmalar təxminən 20-35% arasında olmuşdur. Birjalardakı bu enişlər səbəbi ilə bazarlardan 15 trilyon dollardan çox pul geri çəkilib. Bu itkilər şirkətlərin maliyyə qaynaqlarının yox olmasına səbəb olsa da, bir çox şirkətin iflasına səbəb olmuşdur. Ölkələrdəki birja rəhbərlikləri tərəfindən görülən tədbirlər nəticəsində 23 mart tarixindən etibarən bərpa işləri başladı. Bərpa işləri davam etdikcə, 2020-ci ilin aprel məlumatlarına görə ümumilikdə 250 bazar üzrə 53 mindən çox şirkətin dəyəri yenidən 93 trilyon dollara yüksəldi. [8] Yuxarıdakı qrafikdə görüldüyü kimi, Avropa, Asiya və ABŞ birjalardakı itkilər 30%-i ötüb. Həmçinin, İstanbul birjasının itkiləri ümumilikdə 30% düşməklə 125 mindən 83 minə qədər düşmüşdür.

Qlobal Qızıl qiymətlərindəki dəyişikliklər (1 Uns = \$ dəyərində)

Qrafik 4

Mənbə: www.goldprice.org 2020

Koronavirusun dünyada geniş yayılmağa başladığı və pandemiya elan edildiyi mart ayının ikinci həftəsindən etibarən qızılın qiymətləri 11%-dən çox azalaraq 1480 dollara düşdü. Pandemiya elanı ilə qlobal birjalarda və qızıl qiymətlərində böyük enişlər oldu və 23 Mart tarixindən etibarən sürətlə bərpa olunmağa başladı. Birjalar hələ də öz itkilərini bərpa etməsinə baxmayaraq, qızıl qiymətləri 2013-cü ildən sonra ən yüksək səviyyəyə qalxdı. Qızıla olan tələbi artıran qeyri-müəyyənlik və beynəlxalq ticarətin durğunlaşması nəticə etibarilə qızıl istehsalı və ticarətindəki azalmaya səbəb oldu. Bu səbəbdən investorlar və sərmayədarlar virus səbəbindən etibarlı bir sığınacaq kimi qızıla uz tutdular. Fikrimcə, qızıl qiymətlərindəki artım davam edəcək və 2000 dollara çatacaq.

Nəticə

Covid-19 pandemiyası ilə bütün dünya yeni bir dövrə qədəm qoyur. Qeyri-müəyyənlik bütün dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi bir təhlükə yaradır, çünki epidemiyanın nə vaxt qarşısının alınacağı və xəstəliyin müalicəsinin mümkün olub-olmadığı hələ də məlum deyil. Bəzi ölkələrdə, əsas qida ehtiyacları xaricində istehsalın dayandırılması, digər ölkələrdə isə dayanma mərhələsində olması qlobal ümumi məhsula mənfi təsir göstərir. Sərhəd qapılarının bağlanması, beynəlxalq uçuşların dayandırılması və ölkələrin bəzi (xüsusilə tibbi və kənd təsərrüfatı məhsulları) məhsul qruplarına tətbiq etdiyi ixrac qadağaları qlobal tədarük zəncirlərini qırır. Milli və beynəlxalq müstəvidə tələbin azalması da istehsalın dayandırılması ilə ciddi işsizlik rəqəmlərinə səbəb olur. Gəlir itkisi riski və işsizliklə birlikdə gəlirlərini itirən şəxslərin ehtiyaclarının ödənməmək riski sosial problemlər yaradır.

Bir tərəfdən epidemiyə ilə mübarizə qlobal əməkdaşlığı hər zamankindən daha vacib edir, həmçinin epidemiyə zamanı çox zərər görən iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətini qoruma instinkti qlobal sistem üçün yeni bir "dəhşətli fırtına" yaradır. Digər tərəfdən, epidemiyaya qarşı mübarizədə erkən tədbir görən ölkələrin iqtisadi sıçrayış etmək imkanlarına daha çox sahib olduğunu unutmamalıyıq. Üstəlik və ən başlıcası, epidemiyə səbəbi ilə zərər çəkmiş iqtisadiyyatların qlobal iqtisadi sistemdə tərk etdiyi boş yeri əlində cəmləşdirməyə nail olan ölkələr uzunmüddətli gəlir əldə etmək şansını qazanırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının birgə bəyanatı, 27 Mart 2020-ci il. <http://unazerbaijan.org/az/bmt-erzaq-kend-teserrufati-teskilati-utt/>
2. Asian Development Bank (2020), Asian Development Outlook 2020, Special Topic: "The Impact of the Coronavirus Outbreak"— An Update, April
3. Maliszewska, M. v.d. (2020), "The Potential Impact of COVID-19 on GDP and Trade: A Preliminary Assessment", Policy Research Working Paper 9211, World Bank Group, April.
4. O. Şanlı, (2020) "Keynesyen model bağlamında covid-19 pandemisinin küresel ekonomiye muhtemel etkileri: ABD və Çin ekonomileri üzerine bir araştırma" Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE), p.599
5. Trade and Development Update 2020, "The coronavirus shock: A story of another global crisis foretold and what policymakers should be doing about it" United Nations Conference on Trade and Development, 9th of March.
6. "Trade Set to Plunge as COVID-19 Pandemic Upends Global Economy", WTO Press Release, 8 April 2020.
7. UN Industrial Development Organization, Global manufacturing production drops sharply due to economic disruptions caused by COVID-19 – UNIDO report, Statistics for Quarter I, 2020.
8. WFE, (2020). <https://www.world-exchanges.org/>
9. https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019?gclid=CjwKCAjwh7H7BRBBEiwAPXjad7HNEIVyFvABrERYghGqGGFJWNuopg8b6jFg4DHQSpFfZ8a4v36BoCTZwQAvD_BwE
10. Filip Blenkinşop, "Koronavirus ÜTT-yə görə dünya ticarətini 1/3 qədər azalda bilər", Dünya İqtisadi Forumu, 9 aprel, 2020.
11. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Pul siyasəti icmalı, yanvar-iyun 2020. səh. 4
12. Eurostate, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sts_inpr_a/default/table?lang=en
13. www.goldprice.org
14. CNN və Bloomberg biznes xəbərləri, 2020.

Джафар Фирдовси оглы Джафаров
докторант Азербайджанский
Государственный Аграрный Университет

Определение влияния пандемии Covid-19 на глобальную экономику

Резюме

По мере продолжения торговых войн между странами эпидемия Covid-19, которую ВОЗ сочла пандемией в 2020 году, начала быстро распространяться по миру. 2020 год стал для мира темным облаком. Во многих странах, особенно в Соединенных Штатах и Китае, производство снизилось, международные обмены застопорились, движение капитала, процентные ставки и макроэкономические показатели изменились отрицательно. В статье автор исследует влияние пандемии Covid-19 на мировую экономику и ее последствия.

Ключевые слова: Covid-19, пандемия, эпидемия, мировая экономика, мобильность капитала.

Jafar Firdovsi Jafarov
PhD candidate, Azerbaijan State Agricultural University

Determination the rate of Covid-19 pandemics and its impact on the global economy

Summary

While trade wars continue between the countries, the Covid-19 epidemic was declared a pandemic by the World Health Organization in 2020 and it began to spread rapidly around the world. 2020 has become a dark cloud for the world. In many countries, especially the United States and China, production has declined, international exchanges have stagnated, capital movements, interest rates, and macroeconomic indicators have changed negatively. The author conducted research on the impact of the Covid-19 pandemic on the global economy and its consequences.

Key words: Covid-19, pandemics, epidemics, global economics, capital mobility.